

ATATÜRK DÖNEMİNDE DEVLETÇİLİK: BANKACILIK VE DEVLET TEKELLERİ

9 Şubat 2022

Yıldırım Koç

Atatürk açısından devletçilik, burjuvazi yaratmanın veya burjuvaziye yardım etmenin bir aracı değildi; devletçilik, siyasi bağımsızlığı koruyacak ve pekiştirecek olan ekonomik bağımsızlığın temeli olmanın yanı sıra, sermayedar sınıfı kontrol altına almanın ve Osmanlı'dan devralınan halkı, milletleştirmenin de bir aracıydı. Cumhuriyet devletçilikle, önemli üretim araçları üzerinde kamu mülkiyetiyle gelişti. 1946 yılına kadar devletçilik alanında yapılan büyük işler, Atatürk'ün benimsediği ve uyguladığı biçimiyle "devlet sosyalizmi" anlayışının bir sonucu, Türkiye'ye özgü bir sosyalizm modelinin en önemli unsurlarından biriydi.

Türkiye'de devletçilik, örneğin Japonya'da Meiji Restorasyonu sürecindeki farklı çizgide gelişti. Japonya'da kurulan devlet işletmeleri, ayakta durabilmeye başladığında özel sektöre aktarılıyordu. 1890'lı yıllarda Matsukata'nın maliye bakanı olduğu dönemde, birçok kamu işletmesi özel sektöre devredildi. (Milton W. Meyer, *Japan: A Concise History*, Rowman and Liddle Field Pub., Maryland, 2009, s.156) Türkiye'de ise birçok yabancı ve hatta bazı yerli şirketler devletleştirildi ve devlet işletmesi olarak devam etti. 1946'ya kadar bu işletmelerin öncelikli görevi ülke ekonomisine ve emekçi halkın hayat standardının geliştirilmesine katkıda bulunmaktı; özel teşebbüse (burjuvaziye) değil. Devletçilik, kurduğu işletmelerdeki sosyal ilişkilerde de geleneksel tutucu alışkanlıkların aşılmasına önemli katkılarda bulundu. Devlet işletmeleri, ekonomaları, tiyatro salonları, lojmanları, sosyal tesisleri, yüzme havuzları, futbol ve hatta tenis sahaları, kooperatifleri ve okullarıyla, geleceğin halkçı ve sosyalist Türkiye'sinin örnek birimleriydiler. Bu uygulamaların bir bölümünde de Sovyetler Birliği'nden esinlenilmişti.

Atatürk dönemindeki devletçilik, başlangıçta Türkiye'ye özgü ve belki daha sonra başka ülkelerde de uygulanabilecek yeni ve farklı bir sosyalizme geçiş modelidir.

BANKACILIKTA DEVLETÇİLİK

Ekonominin en önemli alanlarından biri bankacılıktır. Atatürk döneminde Türkiye'de bankacılık alanında devletin rolü hızla arttırıldı.

Sümerbank 1938 yılına kadar sanayi yatırımlarına ağırlık verdi. Bu dönemde yalnızca Ankara ve İstanbul'da iki şubesi vardı. Bankacılık faaliyetleri 1950'li yıllarda önem kazanmaya başladı. Türkiye Halk Bankası küçük esnaf ve sanatkârı tefecilerin elinden kurtarmak amacıyla 1933 yılında kabul edilen 2284 sayılı Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanunu uyarınca kuruldu ve faaliyetlerine 1938 yılında başladı.

TC Ziraat Bankası Atatürk döneminin devletçilik politikalarına uyum sağlaması amacıyla 1937 yılında yeniden yapılandırıldı.

Emlak Bankası, 1926 yılında, yurdun imarı ve Ankara'nın imar ve inşaat ihtiyacına yardımcı olmak, yetimlere ait paraların muhafazası ve işletilmesi ve yetimlerin hak ve çıkarlarının korunması için Emlak ve Eytam Bankası adıyla kuruldu. 14.6.1946 gün ve 4947 Sayılı Kanun'la Türkiye Emlak Kredi Bankası'na dönüştürüldü.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası 1930 yılında kurularak, yabancılara ait Osmanlı Bankası'nın geçmişte üstlendiği banknot çıkarma görevini devraldı.

PTT'NİN GÜÇLENDİRİLMESİ

Posta, telefon ve telgraf hizmetleri de devletleştirildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan PTT yeni yatırımlarla güçlendirildi. Ayrıca yabancı sermayedarların elinde bulunan telefon şirketleri millileştirildi ve devletleştirildi. İstanbul Telefon T.A.Ş.'nin millileştirilmesi ve devletleştirilmesi

10.6.1936 gün ve 3026 Sayılı Kanun'la, İzmir Telefon T.A.Ş.'inki ise 25.4.1938 gün ve 3375 Sayılı Kanun'la yapıldı.

EKONOMİNİN DİĞER ALANLARINDA DEVLETÇİLİK

Türkiye'de Atatürk döneminde ekonomik hayatın diğer alanlarında da devletçilik hakim kılındı. Bu alanlarda yabancı ve yerli sermayedarların gücü ve etkisi silindi.

Yabancı sermayedarlar tarafından işletilen tramvaylar da mülkiyet değiştirdi. İstanbul Tramvay Şirketi 12.6.1939 gün ve 3642 Sayılı Kanun'la, İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi 12.6.1939 gün ve 3643 Sayılı Kanun'la ve İzmir Tramvay ve Elektrik T.A.Ş. ise 19.7.1943 gün ve 4483 Sayılı Kanun'la millileştirildi ve devletleştirildi.

İstanbul ve İzmir'de su dağıtımını yabancı şirketler düzenliyordu. İstanbul Türk Anonim Su Şirketi 20.5.1933 gün ve 2198 Sayılı Kanun'la; Üsküdar ve Kadıköy Türk Anonim Şu Şirketi 11.4.1938 gün ve 3359 Sayılı Kanun'la; İzmir Suları AŞ ise 5.6.1944 gün ve 4583 Sayılı Kanun'la millileştirildi ve devletleştirildi.

9 Haziran 1936 gün ve 3018 Sayılı Kanun'la 1705 Sayılı Ticarete Tağışışın Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkında Kanun'a bir ek yapıldı. Bu değişiklikle ihracatçılar devletin sıkı denetimi altına alındı.

8.6.1936 gün ve 3003 Sayılı Endüstriyel Mamulatin Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Tesbiti Hakkında Kanun'la İktisat Vekâleti'ne, endüstriyel ürünlerden gerekli gördüklerinin maliyet ve toptan satış fiyatlarını kontrol etme ve belirleme ve bu şirketlerin genel ekonomik durumlarını inceleme yetkisi verildi. Belirlenen fiyatlardan yüksek fiyatla mal satanlara hapis ve para cezasının verilmesi öngörülüyordu.

TUZ TEKELİ

Osmanlı borçlarının ödenmesi için tuz tekelinin gelirlerine Düyunu Umumiye el koyuyordu. Osmanlı döneminde tuz kaçakçılığı da yaygındı. Cumhuriyet döneminde tuz tekeli Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nın denetimine verildi.

BARUT VE PATLAYICI MADDELER TEKELİ

Osmanlı döneminde barut, fişek, dinamit ve diğer patlayıcı maddelerin üretimi ve satışı devletin elindeydi. Cumhuriyet kurulduktan sonra bu alandaki yetkiler 1927 yılında bir anonim şirkete devredildi. Bu şirketin 1,5 milyon liralık sermayesinin 750 bin lirası Hazine'ye, 740 bin lirası üç Fransız şirketine, 10 bin lirası da bir Türk girişimciye aitti. Ancak bu şirket yükümlülüklerini yerine getiremeyince, 1932 yılında bu alandaki tekel yeniden devlet tarafından kullanılmaya başlandı.

KİBRİT VE ÇAKMAK TEKELİ

Kibrit ve çakmak imtiyazı 1924-1929 yılları arasında çoğunluk hissesinin bir Belçika grubuna ait olduğu Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş.'a verildi. Ancak bu şirket 1930 yılında tasfiye edildi. Cumhuriyet Türkiye'sinde kibrit ve çakmak tekeli 1 Haziran 1929 gün ve 1503 Sayılı Kanun'la devlete devredildi. Bu kanunla kibrit ve çakmaktaşlarının üretimi, ithali ve satışı devlet tekeline verildi. Çakmaktaşı ve kibrit yapmaya mahsus her çeşit makine, alet ve edevatın özel kişilerce ithali, üretimi, nakli, alım satımı da yasaklandı. Kanunun yürürlüğe girdiği tarihte özel kişilere ait bulunan ve kanunda belirtilen faaliyetin içine giren makine ve tesislerin İnhisar İdaresi'ne satılması kararlaştırıldı. İlgili kişi veya kuruluş bu makine ve tesisleri satmak istemezse, bunları bir ay içinde ihraç edecekti. İnhisar İdaresi'ne satışta fiyat konusunda bir anlaşma olmazsa, mahallin en büyük mülki amiri, ticaret odasından bir temsilci ve tesis sahibinin bir temsilcisinden oluşan bir komisyon satış fiyatını belirleyecekti. Hükümet, ülke ihtiyacını karşılayacak bir kibrit fabrikasının kurulmasına karar verdi.

PETROL VE BENZİN TEKELİ

25 Ocak 1926 gün ve 725 Sayılı Kanun, ülkeye petrol ve benzin ithalini tamamıyla devlet tekeline aldı. Bu tekel hakkının kullanımı, Standard Oil Company of New York'la yapılan bir anlaşmayla şirkete verildi. 1926 yılında çıkarılan 792 Sayılı Petrol Kanunu'yla Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde tüm petrol arama yetkileri devlete devredildi.

REASÜRANS (MÜKERRER SİGORTA) TEKELİ

Osmanlı İmparatorluğu döneminde reasürans veya mükerrer sigorta, büyük çoğunluğu yabancı sermayeli şirketler tarafından yapılıyordu. Atatürk Türkiye'sinde 25.6.1927 gün ve 1160 Sayılı Kanun'la reasürans işi bir devlet tekeline haline getirildi. Devlet, bu hakkını kullanmak amacıyla tamamıyla Türk sermayesiyle Milli Reasürans Türk Anonim Şirketi'ni kurdu.

AFYON TEKELİ

31.5.1933 gün ve 2253 Sayılı Kanun'la uyuşturucu maddelerin üretimi, ithali ve ihracı bir devlet tekeline haline getirildi.

KIZILAY'IN DENETİMİNDEKİ TEKELLER

Kızılay'ın güçlendirilmesi amacıyla 12 Haziran 1935 gün ve 2767 Sayılı Kanun'la sıtma ve frengi tedavisinde kullanılan ilaçların üretim hakkı Kızılay'a verildi. 20 Haziran 1935 gün ve 2825 Sayılı Kanun'la, kimyasal savaşta savunma amaçlı maddelerin üretim hakkı da Kızılay'a devredildi. Ayrıca oyun kâğıdı satış tekelini de Kızılay'daydı.

MİLLİ PİYANGO

9.12.1926 gün ve 760 Sayılı Kararname, Türkiye'de piyango düzenleme hakkını Türk Hava Kurumu'na verdi. 5 Temmuz 1939 gün ve 3670 Sayılı Kanun ise karşılığı nakit olmak üzere piyango düzenleme hakkını tümüyle Milli Piyango İdaresi'ne bıraktı.

DİĞER DEVLETLEŞTİRMELER

Millileştirme ve devletleştirmeler ve önemli kamu yatırımları 1940'lı yıllarda da sürdü. Örneğin Milli Korunma Kanunu kapsamında alınan kararlar uyarınca, 1940'lı yıllarda Tuzla Pedotti Tuğla Fabrikası, Ankara Çimento Fabrikası, Aleko Dulo Deri Fabrikası, Hamdi Gamgam Un ve İrmik Fabrikası, Zeytinburnu Çimento Fabrikası devletleştirildi. (Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1974, s.337)

Sinop Ayancık'ta 1929 yılında bir Belçika şirketinin önderliğinde Zingal Şirketi (Zindan ve Çangal Ormanları Türk Anonim Şirketi) kuruldu. Şirketin sözleşmesi 1945 yılında feshedilerek işletme Devlet Orman İdaresi'ne devredildi. Daha sonra da ORÜS'ün Ayancık İşletmesi'ne dönüştürüldü.

ORÜS'ün Bolu merkezindeki işletmesi 1923 yılında özel sektöre ait TİTAŞ tarafından kuruldu. Fabrika 1944 yılında devletleştirildi. Daha sonra da ORÜS Bolu İşletmesi'ne dönüştürüldü.

ORÜS Samsun Bafra işletmesi özel sektör tarafından 1929 yılında kuruldu ve 1931 yılında üretime geçti. Fabrika 1944 yılında devletleştirildi. Daha sonra ORÜS Bafra İşletmesi'ne dönüştürüldü.

Zonguldak Ulus'taki Ulupınar işletmesi özel sektör tarafından 1930 yılında kuruldu. İşletme, 1935-1941 döneminde Türk Ticaret Bankası tarafından kurulan Ormanlık ve Endüstri Limited Şirketi (OVEL) tarafından çalıştırıldı. 1942 yılında devletleştirilerek Karabük Orman İşletme Müdürlüğü'ne devredildi. 1947 yılında Bartın Orman İşletmesi'ne aktarıldı. Daha sonra ise ORÜS'ün Ulupınar İşletmesi'ne dönüştürüldü.

Ulusal savunmamız açısından son derece önemli olan Petrol Ofisi AŞ (POAŞ) 1941 yılında kuruldu.

Atatürk döneminde devletçilik, emperyalistlerin ve yerli sermayedarların ekonomiye hakim olmasını önlemede ve halkın refah düzeyini yükseltmede etkili bir biçimde kullanıldı.

Mustafa Kemal Paşa 4 Ocak 1922 tarihinde Lenin'e yazdığı mektupta şöyle demişti: "Memleketimizi düşman işgalinden kurtardıktan sonra, niyetimiz, kamu yararı taşıyan büyük işletmeleri olabildiğince devlet eliyle yönetmek ve böylece, bir büyük kapitalistler sınıfının gelecekte memlekete hâkim olmasının önüne geçmektir." (ATABE, C.12, s.211) Atatürk 1922 yılında yazdıklarını 1923-1938 döneminde gerçekleştirdi.

Bugünkü sosyalist ülkelerin hangisinde, Atatürk döneminde devletin ekonomideki hakimiyetine benzeyen bir uygulama vardır?